

V Ä

Bygden under förhistorisk tid

Ortnamnet Vä betyder egentligen "helig plats". Det kommer nämligen av det fornsvenska "vi", som just har denna betydelse. Bygden har alltså en lång historia. Fornlämningarna söder om Vä från bl.a. brons- och järnålder vittnar också om en förhistorisk bosättning. På åkrarna väster om byn har man under årens lopp plöjt upp ett rikthaltigt material från förhistorisk tid. Lösfynden representerar olika perioder men järnåldersfynden dominerar.

Åren 1945-46 påbörjades arkeologiska undersökningar. Man tog upp schakt på åkrarna längs den nord-sydgående höjdsträckning, som från söder sluttar ned mot Kyrkbäcken i norr. Genom grävningarna kunde man påvisa en kontinuerlig bosättning från 200-talet (romersk järnålder) och fram till 1200-talet. På grundval av olika arkeologiska dateringsmetoder, bl.a. pollenanalys, har man bitvis kunnat rekonstruera livsbetingelserna under förhistorisk tid. Landskapsbilden var då helt annorlunda. Bebyggelsen låg på höjdsträckningen strax väster om nuvarande byn i ett öppet, glest tallbevuxet område med ängar och öppna sandhedar. Området var avgränsat dels av sankmarker i öster, ungefär vid nuvarande sträckningen av länsväg 15, dels av vatten i väster. Den numera uttorkade Kyrkbäcken var på den tiden sannolikt ett betydande vattenflöde. Man odlade råg, havre och korn, troligen även bovete. Säkerligen hade man också möjlighet att fånga fisk. Den utgrävda bebyggelsen är daterad till romersk järnålder och består av rektangulära husgrunder. Väggarna var förmodligen uppförda i "kline."

1962-63 lade man ner vattenledningar, vilket gav upphov till ytterligare undersökningar. Därigenom fick man belägg för att även de centrala delarna av nuvarande Vä har varit bebodda sedan förhistorisk tid. Man hittade nämligen 29 grophus från järnålderns slutskede. Grophuset har en avrundad botten, som är nedgrävd ca 50 cm i marken. Det förhistoriska Vä var alltså ett samhälle, som omfattade också den plats där den medeltida staden senare växte fram.

Det medeltida Vä

I våra dagar sveper långfärdsbilisten förbi Vä. Men bara för några år sedan måste man passera rakt genom bebyggelsen. Under förhistorisk tid kor-

sade vägen mellan Linderödsåsen och Hammarsjön en å just vid Vä. Här fanns det förmodligen ett vadställe. Det bidrog troligen till att bebyggelsen redan under förhistorisk tid koncentrerades till just den här platsen. Mot denna bakgrund får man också se framväxten av det medeltida Vä.

Det äldsta bevarade stadsprivilegiet är daterat år 1251. Men man kan anta att Vä fick stadsprivilegier redan tidigare eftersom den betydande Maria-kyrkan uppfördes vid mitten av 1100-talet. Den byggdes på en höjtplatå. Intill kyrkan uppförde premonstratensermunkarna en rad klosterlängor. De behöll sin kyrka medeltiden ut, men själva klosterstiftelsen flyttades redan på 1200-talet över till Bäckaskog. År 1253 utfärdade kung Christoffer ett nytt privilegiebrev:

"Christoffer konung. Vi bekräftar inför alla, som detta se eller höra, att vi befriat borgarna i Vä från ledningsavgiften i det att vi beklaga deras fattigdom. Därför befalla vi, att ingen må drista sig att av dem söka utpressa sådana avgifter, och vi har tillerkänt dem denna frihet, därför att de är helt ur stånd att betala denna avgift, som ligger över deras förmåga. Dessutom bevilja vi dem över hela vårt rike tullfrihet. Återigen förordna vi, att våra lantbor på samma plats, var och en för sin fjärding, på Sankte Olofs dag till oss skola inbetala en mark. Därmed skola de ha uppfyllt sin skattskyldighet och icke ytterligare belastas. Endast när vi själva eller vår hustru är till stades skola de bestå oss vårt underhåll."

En brand i Vä omkring 1243 kan vara en förklaring till den fattigdom, som nämns i privilegiebrevet. Vä fick sina privilegier förnyade ytterligare en gång. Det var år 1293 och denna gång av Erik Menved.

Många faktorer pekar på att det funnits en kungsgård vid Vä. Utformningen av kyrkans västparti tyder således på att den en gång varit en kunglig patronatskyrka med ett kungligt herrskaps Galleri. Privilegiebreven ger andra belägg. Här talas nämligen om två slag av invånare i och omkring Vä - "villanos" och "coloni." De förra var stadens borgare, vilka erhöll tullfrihet och befrielse från ledungen. "Coloni" kan man översätta med lantbor, alltså kungliga arrendatorer. De brukade ett antal gårdar kring Vä och för dem fastställer privilegiebreven arrendeavgifter.

När Mariakyrkan stod färdig blev denna en naturlig mittpunkt i den medeltida staden. Huvudleden i det medeltida Vä gick längs kyrkomuren och fortsatte i en slinga fram mot ån. Här låg en damm och med all sannolikhet också en kvarn. I ett kungligt brev från 1200-talets senare hälft omtalas nämligen att kungen hade monopol på kvarnhanteringen i staden. Borgarna

förbjöds att äga någonting annat än handkvarnar. Först 1508 fick borgarna överta den kvarn som kronan ägt, troligen p.g.a. att staden hemsökts av svårigheter. På handlingar från 1500-talet finns ett stadssigill bevarat. Det föreställer en av timmer krönt stadspört och innanför denna ett till hälften dolt hjul. Om man tolkar detta hjul som ett kvarnhjul kan man också dra slutsatsen att kvarnnäringen haft stor betydelse för staden. Vä var troligen vid denna tid ett centrum för den lokala handeln men spelade däremot ingen större roll i fjärrhandeln. Ett annat betydelsefullt näringsfång var förmodligen järnhanteringen. Vid utgrävningar har man funnit stora mängder järnslag, sannolikt rester av reducering av myrmalms.

Bebyggelsen utgjordes troligen i huvudsak av rektangulära hus i korsvirke eller skiftesverk. År 1520 utfärdade Kristian II en förordning om att alla klineväggar utåt gatan skulle ersättas med tegel. Bostadsdelen har antagligen legat ut mot gatan, ekonomilängorna inåt gården. Ett flertal gårdar hade välvda källare av sten. Ett trettiotal av dem är bevarade än idag (fig. 1). Den medeltida, profana, bebyggelsen i övrigt är däremot sedan länge försvunnen.

Eftersom Vä varken hade några naturliga eller särskilt anlagda försvarsverk var staden ett lätt byte för fiender. Karl Knutsson brände Vä 1452, Svante Nilsson (Sture) år 1509 och Hertig Karl 1569. Efter Gustaf II Adolfs härjning år 1612 bestämde Christian IV att borgarna skulle förflyttas. Så grundades Kristianstad i maj 1614 och Vä miste sina stadsrättigheter. Den medeltida staden kom såsmåningom att förvandlas till en bondby. Men än idag möter man rester av medeltidsstaden. Det medeltida gatunätet överensstämmer således till stor del med de gator, som finns idag. Medeltida är också Mariakyrkan, S:ta Gertruds kapell och Helgeandshuset, de båda senare i ruiner (fig. 2).

Mariakyrkan uppfördes vid mitten av 1100-talet i sandstenskvadrar. Den bestod ursprungligen av ett långhus med västligt tornparti samt kor och absid i öster. Under senmedeltiden byggdes ett stort klocktorn framför sydportalen. 1593 uppfördes en tillbyggnad mot norr, den s.k. Nykyrkan.

I västra delen av staden uppfördes S:ta Gertruds kapell, troligtvis i slutet av 1400-talet. Byggnaden har bestått av långhus och kor, uppförda av gråsten med tegelinfattade dörr- och fönsteröppningar. Kapellet upphörde förmodligen att fungera i och med reformationen. Det lades antagligen i

ruiner efter en brand och byggdes sedan aldrig upp.

I södra delen av Vä, vid huvudleden, byggdes ett Helgeandshus år 1481. Det tjänstgjorde både som sjukhus, fattighus och kapell. Byggnaden, som uppfördes av gråsten, bestod av ett större rum, vilket genom en bred öppning stod i förbindelse med ett mindre rum i öster. Vid Hertig Karls anfall mot Vä år 1569 brändes Helgeandshuset. Det framgår av en rapport från pastorn i Vä år 1574 men belyses också i den nära nog samtida Lunds stifts landebok:

".... Och er i for^{ne} helliggeisthuuss x (10) gamble folck och ij (2) börnn. Och bleff all deris werrilse affbrentt aff Riigens Fiender och ij (2) personer bleffue indebrende och ligge de moxen vnder obin himmell i ett gammeltt forsiddett bröggers. Thj de arme och elendighe Mennisker, haffuir aldelis inthz i forraadt att lade bygge forre vden, huad gud will nu her eptir skiude gode och fromme Christne adell ellir vaedell i hier-tiidtt att werre thennom mett behielpeliigh."

Tydligen fanns det både "goda och fromma kristna." Helgeandshuset återuppfördes nämligen med hjälp av rika gåvor och var i bruk fram till 1614, då de vårdbehövande överfördes till det nya hospitalet i Kristianstad.

I december 1612 meddelade Christian IV borgarna i Vä att han hade för avsikt att flytta staden och förbjöd dem därför att återuppföra förstörda hus eller bostäder. En kunglig kommission fick i uppdrag att värdera staden med hänsyn till bl.a. egendom, skatt och arrende. Om staden förflyttades måste nämligen kungen skaffa Väborna en ersättning för den gatumark, åker, äng och skog m.m., som de skulle mista. Detta tänkte man sig skulle kunna ske genom ett byte med Näsby, vilket förklarar att kommissionen också fick i uppdrag att göra en värdering av denna by. En god hjälp i sitt arbete fick kommissionen av det värderingsinstrument, som borgarna själva lät upprätta. Det överlämnades i april 1613 och låter oss skymta den dödsdömda staden i blyxtbelysning:

Vä var vid denna tid en av de större av de 12 städer, som fanns i Skåne. Några exakta uppgifter rörande folkmängden finns visserligen inte, men storleken av den taxerade skatten kan ge en fingervisning. År 1611 betalade Malmö 1.500 daler i penningsskatt mot 600 för Landskrona och 500 för Ystad. Därefter kom Vä med 300 daler medan övriga städer låg under denna summa. ⁹Thorsten Andersson har på grundval av värderingsprotokollet uppskattat folkmängden till mellan 750 och 900 personer. Malmö hade vid ungefär samma tid ca 4.000 invånare. Av borgarna i Vä hade 31 del i de tre vångarna

där man årligen sådde drygt 1.700 tunnor säd och höstade nära 1.850 lass hö. Till staden hörde dessutom tre fädrifter och tre skogsområden.

Vissa av borgarna var alltså också jordbrukare, andra måste ha bott på ofri grund och fått sin bärgning av handel och hantverk. Förteckningen över de som hade byggnader i staden innan denna brandskattades eller som redan hade återuppbyggt sina hus ger oss sammanlagt ett tjugotal yrkesbenämningar. Här talas om vävare, skräddare och hattmakare, om skomakare, tunnbindare, timmermän, snickare, guldsmeder och knivsmider eller köpmän, för att nu ta några exempel. Förutom kyrka, skola och prästgård noteras inte mindre än 104 gårdar eller hus i staden. Denna styrdes av de båda borgmästarna, som satt på livstid samt av sju rådmän, en byskrivare och kronans fogde.

Byn Vä - befolkning och näringsliv

När Vä år 1614 rent formellt miste sina stadsprivilegier degraderades orten till en vanlig bondby. Hur snabbt denna omvandling skedde i verkligheten är svårt att säga. Men den måste ha inneburit snabbt vikande befolkningssiffror och en helt annan näringsstruktur. När "bönder och boemend" i Vä år 1640 träffade en överenskommelse om tionde med prästen i Kristianstad var det bara 31 personer, som satte dit sina bomärken. Att antalet gårdar och hus hade blivit betydligt mindre förstår man av jordeboken från 1663, som ger följande uppställning:

Kronohemman

3/4 Jöns Biörnszon
 3/4 Dafwed Hanszon
 1/2 Hans Jörgenszon
 1/2 Måns Nilsson
 1/2 Erich Olofszon
 1/2 Nils Tueszon
 1/2 Per Perszon
 1/2 Swen Swenszon
 1/2 Isach Märthenszon
 1/2 Dafwed Swenszon
 1/2 Nils Lauridtszon
 1/2 Nils Märthenszon
 1/2 Pahl Ormerszon
 1/2 Olof Knutsson
 1/2 Jörgen Andeliuszon
 1/2 Christen Härlöfszon
 1/2 Peder Erichsson
 1/2 Swen Swenszon
 1/2 Joen Pehrzon
 1/2 Peder Trölszon
 1/2 Joen Skrädder
 1/2 Clemetz Nilsson
 1/2 Anders Larszon
 1/2 Tulle Nilsson

1/4 Ryttm. Herman Kyffert
 1/4 Anders Struk

Utjordar

Knut Möller
 Karin Jöns Perszons
 Jöran Matszon

Kvarnar

1 kvarn räntar 40 tunnor malt
 1 kvarn (Jöns Swenszon) räntar 5 pund mjöl

Älfiske

1 älfiske om 55 drätter, ger årligen 165 tunnor ål

Geistligheetens

Peder Sönnesson

Gatehus

Bänkt	Hindrich Wäfwer
Nils Skomaker	Kiersten
Peder Rasmuszon	Hans Knifsméd
Peder Swenszon	Clas Bager
Eskill	Sven Snicher
Nils Clemetszon	Märthen Pärszon
Age Skomaker	Christopher Houf
Jöns Biörnszon	Hans i Klingehuset
Peder Christenszon	Hans Sadelmaker
Lasse Månszon	Jöns Biörnszon
Michel Märthenszon	Anders Struck
Bengt Hald	Clas Perszon
Lutze i Huuset	Anna Jöran Hiulmakare
Catsen Murer	Lars Smed
Jöran Märthenszon	Matz Muurmester
Swen Bondeszon	Lars Matszon
Joén Brorszon	Rasmus Skrädder
Tue Slachter	Rasmus Thomszon
Böre Rasmuszon	Albrecht Ortman
Olof Kielszon	Bengt Sadelmaker
Clas Skrädder	Jöran Märthenszon
Lars Rytter	Matz Muurmäster
Nils Abrahamszon	
Anna Pedher Rafus	

Vä omfattade alltså år 1663 26 gårdar. Så många fler var antalet gatehus. De uppgick nämligen till 46, varav ett var anslaget hospitalet i Kristianstad. Dessutom fanns det två kvarnar och tre utjordar. Antalet utjordar och hospitalsjordar är i själva verket ~~är~~ i själva verket förvånande få om man jämför med tiondejordeboken från 1681-82. Här anges de nämligen vara 14. En av dem innehades av "Bartholomeuz Örtegårdsman" medan "Tufve Slachter" hade två. Antalet tiondegivare i Vä uppgick till 27.

Det tämligen spröda källmaterialet under 1600-talets senare hälft visar att Vä vid denna tid i första hand var en jordbruksby. En överenskommelse mellan byamännen år 1697 tyder på att man främst odlade råg, korn, bovete, havre och ärter. De främsta sädesslagen utgjordes sannolikt av råg och korn. I jordeboken 1663 anges således skatten till något över 31 daler i penningar vartill kom drygt 64 tunnor råg och 66 tunnor korn. En samtida tidsbild av de yttre förutsättningarna ger ett jordrevningsprotokoll från 1671:

"Thill denne By ähro Tre Giärder, huar af dett ene Giärdet ährligen ligger för Träde. Och som dheras Ägendomb ähr Sandigh och Töhr, dhels belastadh af flögsandh, så ähr och derass Muhlebette mycket ringa, förnemmelingen Till 1669 dhenne Wää By, då af dhe Kongl. Commissarier Högwählborne Herrar och Rijkss Rådhen Hr Gyllenstierna och Hr Rolamb, Bleff tilkiändt, een dhel Utmark frå Christianstdhz By, Huar af Byen någorlundha sedhan haffuer haft Nytt af till Muhlebette, Och något småt Enerijss till Hiälp att Tappe medh, dhét öfrige måste dhe Kiöpa, så well som dheras Brendsle, efter som

dher af till dhenne By intet finness. Ahllenskoug hafuer dhe och ingen. Mähn när Ollon ähr, drifwas dheras Suijn på andhre Cronans Skouger och gifue deraf till Cronan huart tijondhe Suijn. Eekeskough eller Byggningswärk intett. Uthan när det dhennem på andhre Cronans Skouger förundht Blifuer. Ahllenast een Liten Eekeskough till Wää finnes belägen, Uthi dheras sydhre Giärdhe, dhen Cronan hafuer sikh förbehållen Till Attolterietz förnödenhett Uthi Cristianstadh, Huilcken Skough sedhan Anno 1660 ähr mycket förhuggen både Till Skiepsbyggning och till Arttolteriet, Och nu i dhetta Ahr ähr Taxerat för 60 stycken Suinss ähllon. Elliest af andhre Commoditeter till dhenne By finnes Iggha.

Såväl värderingsinstrumentet från 1613 som jordrevningsprotokollet av år 1671 talar om att byn hade jorden i tre vångar. Tvåsädesbruket, vilket innebar att den ena trädan låg i vila, var levande fram till mitten av 1700-talet då tresädesbruket vann insteg i Vä liksom i många andra byar. Ungefär samtidigt började bönderna odla potatis. Rågen fick en allt större betydelse. Här och var finns också enstaka belägg för att man börjat odla havre.

Arbetslivet i den förhållandevis stora byn med dess förmodligen omfattande ägosplittring reglerades av byordningen. Den är daterad 1691 och därmed en av de äldsta bevarade i Skåne. De 49 olika punkterna behandlar i huvudsak arbetet på åker och äng men här finns också särskilda bestämmelser om samvaron människorna emellan. "Fruchta Gudh, hålla hand Budh, det hörer alla Männskior till", lyder första punkten medan den andra påtalar vikten av att byborna infinner sig när åldermännen blåser till samling. Även om åsikterna kunde skifta måste man hålla sams under själva stämman. "Bannande, skiällande...eller hotande" var således förbjudet med ett vite om 16 öre silvermynt. Något lindrigare kom åldermännen undan om de försummade att kalla till stämma. De behövde i så fall bara erlægga 12 öre.

Åldermännen fungerade som byns styrelse. Men de hade också rent polisiära uppgifter. Till deras arbete hörde bl.a. att kontrollera att vångarna var väl fredade. Det skedde vid en särskild syn. Men då var de skyldiga "gifwa åthwarning åthminstone 8 dagar föruth till gierdernes reparation." Flertalet av byordningens olika paragrafer ställer upp olika förbud och påbjuder vite i varje enskilt fall, ex "Om freade Wångar Sedan till Sådt är", "Om Någon tiudrar i Wången olofuandis" eller "Om Någon om Nattatiden Beta i freade Wång." -"Ej heller må någon wachta sin Boskap i wången ware sig hwad slag det wara må, ifrån den dagen tillsådt är, och så till alt inhöstat blifwer, antingen på sijn egen eller annors Mandz grundh."

Även om flertalet punkter i byordningen berör arbetslivet och reglerar förhållanden vid skötsel av åker och äng finns det en rad paragrafer, som ligger mycket nära häradsrättens maktutövning. Här talas exempelvis om "Någon är sin Bols Broder för När" eller "Om Sabatz Bräth." Men även

den mer gemytliga samvaron bönderna emellan tangeras. "När Lagdag är och Byen blifwa Sinnade taga een Tunna öhl skohla dhe alla samptel. den Betahla När dhe tillika medh ållermännerne detta Samptyckt hafwa. Men ingen må rota sig tillsammans När dhe willia att taga öhl..."

Med enskiftet bör bystämman ha fått en allt mindre betydelse. Den levde dock kvar ännu i slutet av 1800-talet. I en uppteckning från 1935 berättar den omkring 90-åriga Sven Olsson på följande sätt:

"Åldermannen skall egentligen finnas kvar, men ämbetet skötes ej och här är ingen reda med byalaget. Förr byttes ålderman den 1 maj då man hade gille i sockenstugan med sill och bröd och brännvin. Ämbetet gick omkring på alla, även på änkor och åldringar. Den gamla ordningen tog slut för c:a 15 år sedan." - Samlingar hölls i skolan och i sockenstugan. I äldre tid fanns horn som åldermannen blåste i och en bylåda skall finnas kvar. Denna kunde trots energiskt sökande inte återfinnas", skriver upptecknaren.

Sven Olssons berättelse kan indirekt verifieras. Bland byalagets handlingar finns nämligen spridda räkenskaper fram till 1880-talet. De tar dock inte upp inkomster av böter o.dyl. utan redovisar summariskt de intäkter byn hade av den försäljning av spillning, som årligen gjordes till vissa människor i gatehusen.

Även om flertalet av människorna i Vä fick sin utkomst av jordbruk och boskapskötsel var också hantverket representerat, det ser man redan av yrkesbeteckningarna i 1663 års jordebok. Här talas om "Joen Skrädder", som hade ett halvt hemman medan övriga gärningsmän däremot stod skrivna för något gatehus. Flera av dessa var inte skattlagda, ex. där "Clas Skrädder" och "Hindrich Wäfwär" bodde. I vissa fall torde en yrkesbeteckning ha fungerat som släktnamn. Det visar beteckningen "Anna Jöran Hjulmakare."

Vid mitten av 1700-talet fanns en rad hantverkare i Vä. 1745 nämns skraddaren Ola Nilsson med familj i gatehuset nr 34. Han hade en kollega, som hette Anders Jonasson. I mantalslängden från 1766 är näringsfången mer differentierade. Här omtalas inte mindre än tre sockenskräddare: Anders i gatehuset nr 25, Jon med lärgossen Nils i nr 43 och Sven i nr 72. I gatehusen bodde också de andra gärningsmännen: hjulmakaren Klemed i 102 samt smeden Lars och skomakaren Olof i nr 103. Sockenhantverkare var också timmermannen Per i nr 71 och de båda målarna. Av dessa var mästare Jougnér besutten. Han innehade 1/16 mtl Vä nr 9 medan målaren Maltzan bodde i gatehuset nr 13.

I slutet av 1700-talet finns ytterligare några yrken företrädda (1785). I gatehuset nr 42 bodde således hovslagaren Lindquist. Dessutom fanns det tre tobakspinnare medan skogvaktaren Malmstedt bodde i det s.k. Lyckehuset. Av de 583 invånarna i Vä år 1800 var drygt ett femtiotal bönder. Flertalet av dem hade

söner eller drängar på gården. De var sammanlagt 64 medan dött-
rarna och pigorna uppgick till 72. Förutom mjölnaren fanns det
sex sockenhantverkare. Några torp med eget utsäde finns inte
noterade, däremot ett flertal gatehus. Här bodde inte mindre än
35 kvinnor. Av de 11 männen var sju ryttare. Sex av dem bodde i
gatehus "å byens samfälta grund" medan ryttaren Wägren innehade
gatehuset nr 102. Vid denna tid hade byn både får- och fäherde.

Att vissa av borgarna i Kristianstad hade jord i Vå framgår
redan av 1663 års jordebok. Liknande uppgifter möter även längre
fram i tiden. 1785 innehade ex. hospitaletföreståndaren Höök i
Kristianstad gatehusen nr 41, 67 och 72. Borgmästaren Stebaer
står samma år som ägare till gården Vå nr 9 medan assessor Ahren
innehade gatehuset nr 69.

Bebyggelsen

Ännu under 1800- talets första årtionde var bebyggelsen väl
samlad i grannskapet av kyrkan. Byns struktur och vissa enskilda
byggnader bör direkt ha speglat förhållandena under 1600- talets
förra hälft, den tidpunkt när byn Vå väste fram sedan staden
eldhärjats och förlorat sina stadsprivilegier.

I motsats till flertalet andra skånska byar finns det ingen samman-
ställningskarta, som visar det totala jordinnehavet till byn.
Inte heller finns det någon skifteskarta, som mer detaljerat
återger hur bebyggelsen var grupperad. Förklaringen till detta
är sannolikt att byn enskiftades i en rad etapper och att större
delen av bebyggelsen brann den 1 augusti 1825. Men med utgångs-
punkt från vissa bevarade kartor samt en skiftesinstrumentet
från 1825-26 kan man göra en rekonstruktion.

Den äldsta kartan över byn är upprättad år 1770. Här finns
endast ett fåtal hus markerade. Kartläggningen syftade nämligen
till en "delning uppå Wäs Bys Gatugrund", kompletterad med
"de i denna By belägne och Christianstads Hospital tilhörige
tomter och jordar". Likaså skulle kyrkans egendom "avtagas"
samt kyrkogrunnen nr 70, som var blandad med kronojord. De bygg-
nader, som finns återgivna på kartan är alltså i huvudsak de,
som låg på gatumark eller hade kyrkan respektive hospitalet som
ägare. Detsamma gäller en karta, som upprättades 1806-07.

Underlaget för en rekonstruktion ger enskiftesinstrumentet från
1825-26. I detta sammanhang finns visserligen inga gårdar in-
lagda på kartan men beteckningar i protokollet i samband med att
jorden arrenderades ger vissa ledtrådar. För ägofiguren nr 65
antecknas ex. "gårdsplats till änkan på nr 48". På detta sätt
kan man belägga 37 gårdar i byn. Men exakt var på tomten gården
legat eller hur många byggnader den haft är omöjligt att säga
utom i de sju fall där det finns synhandlingar upprättade i
annat sammanhang.

Gårdarna låg i huvudsak grupperade längs nuvarande Kung Valdemars
väg, Kung Eskils väg och Snårarpsvägen. Här bildade de ett yttre
bälte medan gårdar som nr 44, 47, 49 och 50 låg helt nära kyrkan.
Strax söder om denna fanns ryttartorpen. De var belägna på byns
gemensamma grund.

Vid rekonstruktionen har de olika gårdarna återgetts som fyrlängade, helt slutna, anläggningar. Detta är givetvis bara ett antagande, men det stöds av det bevarade synematerialet.

År 1810 förrättades syn på gården No 39, 1/4 mantal. Den var fyrlängad, "byggd på ekofotträd, med ekostolpar och bolewäggar under halmtak". Samma år besiktigades No 47, 1/4 mantal. Synen berättar att den fyrlängade gården delvis var uppförd i skiftesverk och delvis i korsvirke med klina. Den var i ganska bristfälligt skick. Genom en senare brandsyn får man veta att en helt ny, fyrlängad, gård uppfördes här 1822-1824. Ekonomibyggnaderna var byggda i gråsten och boningshuset uppfört i skiftesverk.

Vä No 27, 1/4 mantal, beskrivs 1817 som en fyrlängad gård, uppförd i skiftesverk. Den västra längan var byggd 1814. År 1820 förrättades syn å No 46, 1/4 mantal. Gården var då trelängad och uppförd i skiftesverk. Den stod kvar fram till 1968, när den brändes. Vä No 50 omnämns i en syn från 1811 som en fyrlängad gård i skiftesverk under halmtak.

1810 uppfördes en större gård norr om kyrkan. Den ägdes av nämndeman Jöns Jönsson och kan tjäna som exempel på hur en större gård såg ut vid denna tid.

Gården byggdes mellan huvudvägen och kyrkogårdsmuren. I öster fanns en kålhage och i väster en tobakslycka. Tätt söder om västra ekonomilängan låg byns fattigstuga, byggd i vinkel.

Hela gården utgjorde en fyrlängad anläggning. Den var oregelbunden eftersom den sydöstra delen följde kyrkogårdsmuren. Alla längorna var sammanbyggda, en port ledde in till gårdsplanen. Här fanns en välvd stenkällare, sannolikt från stadstiden, samt en brunn med järnpump.

Norra längan - boningslängan - var uppförd av furubålar med ekostolpar, mot norr i form av en gråstensmur. Innertak och golv bestod av furubräder. Byggnaden var uppförd i en våning och indelad i åtta rum, med en spannmålsvind ovanpå. Längst i väster fanns salen. Därefter kom gårdsrummet och kammaren, varav den senare vette mot gårdsplanen. Kammaren värmdes upp av biläggare. Dessa rum följdes av köket samt förstugan med en stentrappa, som ledde ut till gatan. Intill köket låg dagligstugan, som värmdes av en biläggare. Golvet i köket var stensatt och spisen murad i gråsten. Från denna eldades de båda biläggarna. Boningslängan hade väggfasta bänkar, skåp och sängar. Närmast porten låg ett visthus med uppgång till vinden. Denna hade två homejor med brädluckor.

Västra längan eller logen inrymde två lador, skilda av en tröskloge. Längs en del av logens västra vägg låg ett skjul.

Södra ekonomilängan omfattade vagnslider och brygghus samt torvhus och drängstuga. Brygghuset inrymde mälta, spis, bakugn och två inmurade kopparpannor. Vid brygghusets södra vägg fanns en tillbyggd svinstia, under brygghuset en välvd källare.

Östra ekonomilängan följde kyrkogårdsmuren, som samtidigt fungerade som långvägg mot sydost. Längan, som inrymde fårhus och vedbod, var sammanbyggd med en något äldre byggnad. Här fanns det fåhus, hackelsehus och stall. Fåhuset hade fyra mindre eller enkla och tre större eller dubbla bås. Stallet hade fyra spiltor. Inte minst de syner, som här redovisats ger en tämligen entydig bild när det gäller teknik och konstruktion. Korsviket finns visserligen representerat men det är framför allt skiftesverket, som präglar bebyggelsen. Gråstenslängorna är ännu bara sparsamt företrädade de börjar först växa upp strax efter 1825.

Byn sprängs

Under 1800- talets båda första årtionden enskiftades flera av gårdarna i Vä. Det skedde i etapper, den slutgiltiga enskiftesförrättningen ägde rum 1825 strax efter det att den "beklagansvärda vådelden ödelagt nära hela byns byggnader". Endast ett mindre antal hus eller gårdar klarade sig undan branden, bland dem med säkerhet Vä nr 46 respektive 54. Eldsvådan bör indirekt ha underlättat enskiftesförrättningen, som gav byn en helt annan struktur. 28 av de 37 gårdarna flyttades nämligen ut. Kvar i sitt gamla läge förblev bara nummer 4, 9, 11, 27, 36, 46, 47, 54 och 61. Ett par av dessa gårdar ligger än idag kvar på ursprunglig plats, låt vara att byggnadsbeståndet är betydligt yngre. Det gäller den gamla klockaregården Vä nr 9 (9:1 och 12:1) vid Kung Valdemars väg. Den nuvarande manbyggnaden är daterad 1870 och uppförd i vitputsat tegel. Inte så långt därifrån, men närmare bykärnan, ligger Vä nr 11 (149:1) med ekonomianläggningen helt nära vägen. Övriga gårdar är borta men byggnadsbeståndet till Vä nr 36, 46 respektive 54 stod kvar ännu för några år sedan.

Vä av idag

Om man jämför det rekonstruerade, medeltida, gatenätet med det vägnät som finns på 1770 års karta, ser man att huvudstråken är i stort sett desamma. En jämförelse med förhållandena i nutiden visar stor överensstämmelse, om man bortser ett par mindre vägar, som idag helt försvunnit. Vä har alltså bibehållit sitt medeltida gatenät iv i nutiden.

Det är kring dessa vägar dagens bebyggelse koncentrerad. Byns centrum är sedan gammalt det s.k. gamla kyrkstället. Runt detta ligger kyrkan, församlingshuset och skolan. Vid skolan ligger den lilla byggnad, som går under benämningen "rustningskammaren". Här förvarade man ursprungligen kronans rustningsvapenslag, till det ju också namnet syftar på. Senare har byggnaden fungerat som kyrkstall, likvagnsbod, finkå, brandstation och senast som bussgarage. Mitt emot "rustningskammaren" ligger fastigheten 11:1, ursprungligen uppförd som samlingslokal för Svenska missionsförbundet. Byggnaden har också tidigare fungerat som skola. Senare är huset omändrat till bostad.

För den utomstående, som till exempel bylära blir det rätt naturligt

att följa den långsträckt Kung Valdemars väg. Den löper rakt genom byn och har i söder förbindelse med landsvägen (Kung Knuts väg) och riksväg 15. Även i nord-sydlig riktning ut på Kung Knuts väg. Här tar det yngre samhällen vid strax norr om Kyrkbäcken. De båda gatorna Hans Claesson väg och Munkebergsvägen förbinder Kung Knuts väg med Kung Valdemars väg. Den östra infarten till byn är sedan gammalt S:t Gertruds vägen, som nu går under riksväg 15 i en väggport. Den kyrkogårdsmuren i öster och söder löper Eskils väg, som i väster går på Kung Valdemars väg. Nordväst om kyrkan och Kung Valdemars väg ligger S:t Gertruds gränd. Den var ursprungligen en åkermark som sedan användes i förbindelse med Kung Knuts väg genom en åkermark, som löper runt S:t Gertruds kapellruin.

De flesta av gatorna i byn är idag belagda med asfalt. Genom utgrävningar har man kunnat fastställa att delar av gatunätet under stadstiden var belagda med sten. Att få någon klar uppfattning om vägbeläggningsen under 1700- och 1800- talet är svårt men åtminstone Kung Valdemars väg har varit stenbelagd, så som fallet ännu är med en del av Eskils väg, öster om kyrkan. Södra delen av Kung Valdemars väg, sträcken som löper förbi "Vä boställe" (44:1), är grusad. Det är också den nya vägen runt S:t Gertruds kapellruin liksom vägen ut till den gamla bymöllan, numera kallad Bromöllan. Även allén till Väbygård och uppfarten till lönebostället är grusad medan partiet framför den äldre delen av församlingshemmet är belagt med gatsten. Skolgården har svart asfalt.

Vegetationen i byn dominerar framför allt runt kyrkogårdsmuren. Men även längs Kung Valdemars väg finns partier med höga träd, ex. vid skolgården och intill Kyrkbäcken. De flesta gårdarna i byn ligger inbäddade mellan täta buskage och stora träd. Nästan alla trädgårdar är försedda med fruktträd, företrädesvis päronträd som Greve Moltke eller Gårdsäppeln. Trädgårdarna är omgärdade med häckar eller låga gråstenmurar, ofta i kombination.

Den låga gatehusbebyggelsen är ett markant inslag i bymiljön först och främst vid den långsträckt Kung Valdemars väg, östra delen av Eskils väg samt området kring S:t Gertruds gränd. Den kanske mest genuina gatehusanhopningen finns på Munkebergsvägens södra sida.

Det delvis vildvuxna byggnadsbeståndet gör det svårt att få ett samlat grepp om bebyggelsen. Fasaderna uppvisar en bred provkarta på olika tiders byggnadsideal. Sidiplattorna är ett vanligt inslag på fasaderna. Här och var har mexiteglet helt begravt all ursprunglighet.

Som redan nämnts härjades Vä år 1825 av en eldsvåda, som lade nästan hela byn i aska. Det är därför frestande att tro att inga byggnader är äldre än 1825. Brandsyner och visitationsprotokoll från denna tid och framåt anger den gängse byggnadstekniken som skiftesverk. Detta bekräftas också i flera fall av de nuvarande fastighetsägarna. De har vid fönsterbyte eller utbyte av fasadbeklädnad kunnat observera teknik och konstruktion.

En mycket tidstypisk och välbevarad byggnad är bostadshuset på fastigheten 68:2. Kung Valdemars väg. Det är byggt i skiftesverk och klätt med röd locklistpanel. Mycket kvar av sin ursprungliga exteriör har också manbyggnaden på lönebostället, Vä 44:6. Byggnaden är uppförd i skiftesverk och klädd med röd

locklistpanel. Den äldre gatehusbebyggelsen vid Eskils väg har haft samma karaktär: den är uppförd i skiftesverk och har haft panel innan den fick sin nuvarande fasadbeklädnad. Även ett foto, taget kring sekelskiftet mot Sita Gerlands gränd, bekräftar att den vanligaste fasadbeklädnaden vid denna tid var locklistpanel.

Under sekelskiftets första decennier blev det vanligt att revertera och vitkalka fasaderna. Halmtaken byttes ut mot spåntak, tjärpapp eller tegel. Under trettiotalet propagerade hushållningssällskapet för nya två- och treplanshus. När man bytte fönster passade man ofta på att modernisera både in- och utvändigt. Under fyrtio- och femtiotalet blev eternit ett omtyckt material, både på tak och fasader.

Fastigheten Vä 16:12, Kung Valdemars väg, är ett talande exempel när det gäller att visa hur en byggnad helt skiftat karaktär under 1900- talet. Byggnaden är uppförd i skiftesverk under 1800- talets senare hälft. På ett foto från sekelskiftet ser man att huset är inklätt med locklistpanel. Det har spröjsade fönster och halmtak. På fyrtiotalet byttes fönstren ut samtidigt som väggarna reviderades och kassades. Halmen ersattes av tjärpapp och spån. Den sista etappen i omvandlingen ägde rum 1974. Då kläddes man in fasaden med vitt murtegel, gavelröstena fick brunlaserad lockpanel och grunden blev putsad. Taket täcktes med svarta eternitpannor. Även interiört är byggnaden starkt omändrad, eftersom den ursprungliga rumsdispositionen inte är bevarad. Idag är det bara de p.g.a. fasadbeklädnaden djupt liggande fönstren och den inte helt släta grunden, som visar att huset inte är helt nybyggt.

Till vad som måste räknas som ursprungligt hör givetvis inte bara de äldsta husen. Här och var finns byggnader insprängda med välbevarade, tidstypiska, fasader från senare epoker. Manbyggnaderna på gårdar som Väbygård (2:12), Bromöllan (47:3), gården norr om Kyrkbäcken (9:1 och 12:1) och Vä boställe (147:1) är alla tidstypiska 70- eller 80- talshus. Den först- och sistnämnda är bra exempel på den tegelarkitektur som börjar uppträda vid denna tid. Den karaktäriseras av rött tegel med dekor i form av bl.a. tandsnitt och gesimser. Även ekonomilängorna är av liknande, men något enklare, utformning. Kring sedekskiftet finns några byggnader: rikt artikulerad tegelarkitektur, t.ex. det f.d. missionshuset (72:2). Det har markerade hörn och fris längs takfoten, men teglet är numera vitmålat. En annan byggnad är skolan (16:7) byggd 1897, som är karaktäristisk för sådana byggnader vid denna tid. Den är uppförd i rött tegel med rik dekor i gult tegel på knutar, längs gavelrösten och fönster. En fris av tandsnitt finns längs takfoten. Fastigheterna 2:102 och 71:4 på Kung Valdemars väg har kvar sina 10- talsfasader medan 30- talet representeras av bostadshusen på fastigheterna 2:19 och 2:20 vid Snårarpsvägen och 36:5 och 36:6 vid Munkebergsvägen.

Handwritten notes at the top of the page, including "Bevaringsplan" and "2".

Det nutida Vä har alltså många minnen både från förhistorisk och historisk tid. De äldsta mer påtagliga lämningarna utgöres av den medeltida Mariakyrkan samt ruinerna efter Helgeands- huset och S:ta Gertruds kapell. Men även större delen av det nuvarande gatunätet måste räknas hit liksom de drygt 30 källare, som kan föras tillbaka till stadstiden. Både dessa, gatunätet och ruinerna skyddas genom Fornminneslagen. Detsamma gäller de förhistoriska och historiska kulturlagren medan kyrkan åtnjuter särskilt skydd i enlighet med Kunglig kungörelse av den 26 november 1920.

En utomstående tänker kanske inte i första hand på det medeltida Vä om man bortser från kyrkan och de båda ruinerna. Det är istället bebyggelsen från tiden efter 1830 som faller i ögonen. Byn Vä, som byggdes upp sedan staden förstörts och som utskiftades och eldhärjades under 1820- talet har nämligen avsatt få spår. Huvudintrycket av det nutida Vä blir därmed i huvudsak en samling gatehus med insprängda gårdar och enstaka villafastigheter. Byn har således i första hand en agrar karaktär där gårdar och bostadshus bildar ramverket kring lämningarna från medeltiden. Både dessa och de rika, förhistoriska kulturlagren gör Vä till ett särskilt viktigt intresseområde för kulturminnesvården (s.k. riksintresse). Detta gäller knappast den profana bebyggelsen men dess betydelse för helhetsmiljön får inte underskattas. *Handwritten note: "Även om jorden i samband med de arkeologiska undersökningarna lämnat ifrån sig ett rikt fyndmaterial är ännu mycket oklart när det gäller både det förhistoriska och det medeltida Vä. Den egentliga stadens utsträckning är således inte närmare känd även om man gjort vissa försök till gränsbestämningar. Ur vetenskaplig synvinkel är det alltså angeläget att bykärnan får en väl tilltagen skyddszon. Inom denna bör endast en mycket sparsam komplettering av bebyggelsen få ske och då i direkt anslutning till själva bykärnan. Även byns utpräglat agrara karaktär kräver ett samspel med det öppna jordbrukslandskapet. Utan detta förlorar man den historiska kontinuiteten. Men man mister också bykärnan som miljöskapande element i ett nytt storstadsområde om den nya bebyggelsen får tränga alltför nära inpå den gamla. Skyddsområdet får i öster en naturlig avgränsning genom riksväg 15, i norr av den gamla åfåran. I söder följer gränsen den gamla sträckningen av riksväg 15, men mot väster bör en viss fördjupning ske med hänsyn till det rika arkeologiska fyndmaterialet. I själva bykärnan är det samspillet mellan bebyggelsen, gatunätet och den rika vegetationen som ger helheten. Framför allt den östra delen av Eskils väg ger med sin stenläggning en fin accent åt de f.d. gatehusen i grannskapet av kyrkogårdsmuren. Detsamma gäller gaturummet längs Munkebergsvägen även om bebyggelsen här har undergått genomgripande förändringar."*

Även om jorden i samband med de arkeologiska undersökningarna lämnat ifrån sig ett rikt fyndmaterial är ännu mycket oklart när det gäller både det förhistoriska och det medeltida Vä. Den egentliga stadens utsträckning är således inte närmare känd även om man gjort vissa försök till gränsbestämningar. Ur vetenskaplig synvinkel är det alltså angeläget att bykärnan får en väl tilltagen skyddszon. Inom denna bör endast en mycket sparsam komplettering av bebyggelsen få ske och då i direkt anslutning till själva bykärnan. Även byns utpräglat agrara karaktär kräver ett samspel med det öppna jordbrukslandskapet. Utan detta förlorar man den historiska kontinuiteten. Men man mister också bykärnan som miljöskapande element i ett nytt storstadsområde om den nya bebyggelsen får tränga alltför nära inpå den gamla. Skyddsområdet får i öster en naturlig avgränsning genom riksväg 15, i norr av den gamla åfåran. I söder följer gränsen den gamla sträckningen av riksväg 15, men mot väster bör en viss fördjupning ske med hänsyn till det rika arkeologiska fyndmaterialet. I själva bykärnan är det samspillet mellan bebyggelsen, gatunätet och den rika vegetationen som ger helheten. Framför allt den östra delen av Eskils väg ger med sin stenläggning en fin accent åt de f.d. gatehusen i grannskapet av kyrkogårdsmuren. Detsamma gäller gaturummet längs Munkebergsvägen även om bebyggelsen här har undergått genomgripande förändringar.

Ännu i mannaminne karaktäriserades hela Kung Valdemars väg av sin stenläggning. Idag finns stenläggningen bara kvar på Eskils väg längs sträckningen öster om Mariakyrkan. Övriga gatupartier är asfalterade, både med hänsyn till vägnätets

ålder och dess betydelse för helhetsmiljön kräve åtgärder, om bykärnan skall återfå något av sin agrara prägel. Många av byggnaderna har kvar sin karaktär av gatehusbebyggelse. De ligger alltså nära inpå själva vägbanan. Här övergår asfalten direkt i gråstensmurar eller trästaket. Detta är särskilt påtagligt dels längs Munkebergsvägen, dels längs Kung Valdemars väg omedelbart norr om kyrkan. Samma intryck ger beläggningen längs kyrkogårdsmuren söder om Mariakyrkan. Här är det naturligt att stenläggningen återställs så att hela Eskils väg får en mer ursprunglig karaktär. Detta är med hänsyn till trafiken kanske inte möjligt när det gäller Kung Valdemars väg. Men samspillet med bebyggelsen gör det nödvändigt att stenläggningen återställs i anslutning till vissa enskilda byggnader eller gatupartier och då närmast i form av en "trottoar". Detta gäller i synnerhet längs Munkebergsvägen och sträckningen av Kung Valdemars väg norr om kyrkan. Övriga gatupartier bör få en slitbana med ett material, som mera för tanken på en grusväg.

De åtgärder, som här skisserats är möjliga att förverkliga först successivt. Men detta gäller inte ett par mindre ingrepp av påtaglig betydelse för helhetsmiljön. Granplanteringen strax väster om kyrkan bör således omedelbart avlägsnas. Ett störande inslag utgör också den nyanlagda infarten norr om S:ta Gertruds kapell. Här kräver den känsliga miljön ett sammanhängande grönområde.

Även om bebyggelsen i det nutida Vä uppvisar en flora av mer eller mindre framgångsrika om- och tillbyggnader eller renoveringar finns det några fastigheter där byggnadsbeståndet är i hög grad välbevarat och tidstypiskt. Dessa byggnader bör inte förändras rent exteriörmässigt. Hit hör först och främst fastigheten 68:2, som såväl interiört som exteriört bibehållit sin ursprungliga karaktär. Huset utgör ett viktigt inslag i bebyggelsen, med hänseende till vad som här tidigare framhållits. Fasaden med sin röda locklistpanel ger en god bild av hur de flesta husen var beskaffade vid 1800- talets slut och kring sekelskiftet. Det samma gäller 150:1 på Eskils väg, även om den ursprungliga locklistpanelen fått stryka på foten för putsen. Huset har ett exteriört värde som är omistligt för gatupartiet.

I Vä:s södra del, strax väster om Helgeandshusets ruiner, ligger två sammanbyggda gatuhus No 147:1. Det högra huset är starkt omändrat men det vänstra har förskonats från vidare modernisering, bortsett från den putsade fasaden. Här kan man dessutom fortfarande beskåda ett "sticketak", f.ö. det enda kvarvarande i hela Vä. Eftersträvansvärt hade här varit att med relativt enkla ingrepp, som t.ex. att byta ut fönstren på det högra huset, få fram en mera harmonisk balans mellan de bägge fasaderna. Detta hade betytt mycket för helhetsintrycket - i synnerhet eftersom husen är väl synliga från alla håll.

36:6 och 36:5 på Munkebergsvägen bör även nämnas i detta sammanhang. Villorna har bibehållits i trettiotalsstil och bortsett från tillskott som t.ex. moderna dörrar är helhetsintrycket tämligen rent. Ytterligare exempel på ett välbevarat trettiotalshus är 46:19 på Eskils väg.

Vid Kung Knuts väg ligger fastigheten 116:1, ett hus klätt med

lätt konvex, liggande panel. Trots att panelen i detta sammanhang får betecknas som udda, är den i övrigt oförändrade byggnaden viktig för det samlade intrycket av miljön vid Kung Knuts väg och S:ta Gertruds gränd.

De flesta av gårdarna i byn får anses som välbevarade i förhållande till sin byggnadsstil, i synnerhet Vä boställe 147:1 och Väbygård 2:12, där även ekonomilängorna svarar väl mot bostadslängorna. Gården norr om Kyrkbäcken, 9:1 och 12:1, har en bostadslänga i vitputsat tegel vars fasad är tidstypiskt välbevarad, men där de övriga byggnaderna särskiljer sig markant. Gården 149:1 på Kung Valdemars väg uppvisar en ur tidssynpunkt mera homogen gårdsbild, även om de olika byggnaderna inte är samstämda varken i tid eller teknik. Dock måste framhållas att dess byggnader har en stor betydelse för gatubilden: den långa logglängan i rött tegel dominerar blickfånget vid den norra infarten till Vä och stallängans tjocka gråstensmur utgör ett markant inslag vid Kung Valdemars väg.

Den hästskoformade gårdsanläggningen 44:6, uppvisar genom sin bostadslänga den för Vä genuina fasaden med röd locklistpanel. Ekonomilängorna är däremot senare men är också tidstypiska. Vä bymölla, eller Bromöllan som det numera heter, är en fin 1870-tals anläggning, men där man på bostadslängan gjort ingrepp som avviker från det ursprungliga. I söder har man tagit upp en modern terrass, samt försett byggnaden med moderna dörrar och skorstenar.

En stor grupp utgör de hus, som trots ingrepp och renoveringar har det mesta av sin tidsprägel kvar. Ett sådant är t.ex. 2:13 på Eskils väg, som bortsett från perspektivfönstren och den putsade fasaden är tämligen oförändrat. 2:19 och 2:20 som ligger bredvid varandra på Snårarpsvägen är bägge trettiotalshus som renoverats mera nutidsenligt. Detta utan att man har begått våld på byggnadsstilen. 2:102 på Kung Valdemars väg byggt 1910, visar hur en grundlig renovering kan göras varsamt utan att karaktären går förlorad: ett plus är att man bevarat den tidstypiska glasverandan. 115:1, 116:1 och 117:1, alla gatuhus från 1800-talets senare hälft, har genom åren genomgått successiva förändringar som fönsterbyte och tillbyggnader m.m. De har emellertid inte utsatts för så hårda ingrepp att deras ursprungliga karaktär har gått förlorad. Dessa fasader är mycket viktiga för att balansera upp de samtida grannhusen som genomgått betydligt hårdare renoveringar, t.ex. 27:14 och 6:12 på Kung Valdemars väg. Fastigheten 75:2 på samma väg, byggt omkring 1870, utgör ett viktigt inslag i gatubilden. Detta mycket beroende på de detaljer som skonats under olika renoveringar, bl.a. den tidstypiska dörren mot gatan med olikfärgat glas och järnsmide. Vidare resterna av snickarglädje på frontespisens takvinkel.